

Andere ideologie: het vrijzinnig-democratisch gedachtengoed in vogelvlucht

MEINE HENK KLIJNSMA*

Aan het bestaan van een vrijzinnig-democratische ideologie wordt zo vaak getwijfeld, dat over de inhoud en de ontwikkeling ervan maar weinig wordt nagedacht. De geringe populariteit van ideologische vraagstukken in vrijzinnig-democratische kring is echter niet zo vreemd. Ideologie is nu eenmaal een begrip, dat vooral associaties oproept met dorre dogmatiek en gebrek aan voeling met de werkelijkheid. Dit artikel beoogt duidelijk te maken, dat ideologie ook anders kan zijn.

Centraal staat de vraag naar de inhoud en de ontwikkeling van het vrijzinnig-democratische gedachtengoed.

In kort bestek komen achtereenvolgens aan de orde: de ideële basis van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), een tweetal buitenlandse links-liberale tradities, enkele na-oorlogse ontwikkelingen en een slotbeschouwing, waarin op basis van het voorgaande de contouren van de vrijzinnig-democratische ideologie worden geschetst.

Inhoud en ontwikkeling van het gedachtengoed van de VDB

Bij zijn oprichting in 1901 droeg de VDB ook in zijn ideeën nog sterk de kenmerken van de Liberale Unie. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het eerste programma van de Bond. Het beginselprogramma van de VDB was origineler. Daarin werd een verband gelegd tussen de klassiek-liberale opvattingen over individuele vrijheidsrechten en de noodzaak tot staatsinterventie om sociale rechtvaardigheid te bewerkstelligen. De VDB stelde dat de staat voor alle burgers gelijke ontwikkelingsvoorwaarden moest scheppen. Tegenwoordig zouden wij zeggen: gelijke kansen op optimale individuele ontplooiing. Onder die 'gelijke ontwikkelingsvoorwaarden' verstond men zaken als goed en betaalbaar onderwijs voor iedereen, idem dito met betrekking tot huisvesting en gezondheidszorg, en sociale verzekeringen en voorzieningen.

Met andere woorden, de formele vrijheidsrechten (zoals vrijheid van meningsuiting, van godsdienst en van vereniging en vergadering) behoorden te worden aangevuld met materiële of 'positieve' vrijheidsrechten.

Dit materiële vrijheidsbegrip ontleenden de Vrijzinnig-Democraten aan Duitse economen als Gustav Schmoller, Adolf Wagner en Lujo Brentano. Deze economen, die wel spottend 'kathedersocialisten' werden genoemd, hadden in de laatste decennia van de vorige

eeuw vergelijkbare opvattingen gekoesterd. Zij kenden veel waarde toe aan eigen initiatieven van mensen om zelf – bijvoorbeeld door coöperatie en het vormen van vakverenigingen – ontwikkelingsvoorwaarden te creëren.

Het kathedersocialisme ontstond niet toevallig in Duitsland. Het klassieke economische en staatkundige liberalisme werd daar altijd al bestreden, ook van vooruitstrevende zijde. Van groot belang in dat verband was de Historische School, een denkrichting waartoe zowel economen als rechtsfilosofen behoorden.

Oorspronkelijk was de Historische School een typisch conservatieve denkrichting. De aanhangers ervan hechtten veel waarde aan een organische ontwikkeling van staat en samenleving: veranderingen moesten geleidelijk en op een harmonieuze manier tot stand komen en niet plotseling, revolutionair en volgens een rationeel idee. Jonge, progressieve economen en juristen bogen deze behoudende ideeën echter om en werden daardoor tot kathedersocialisten.

Het behoorlijk abstracte leerstuk van de materiële vrijheidsrechten sloeg als leerstuk niet aan bij de vrijzinnig-democratische achterban. Hun belangrijkste identificatiepunt bleef de afkeer van 'rechts', dat wil zeggen de confessionele partijen. Deze afkeer werd versterkt door de met name op het platteland vaak scherpe tegenstelling tussen orthodoxe en vrijzinnige protestanten. Omdat de VDB in veel gemeenten als de politieke arm van de religieuze vrijzinnigheid gold werkten godsdienstige twisten aldus door in politieke opvattingen.

Dit ouderwetse denken in de geest van Kuypers antithese, maar dan andersom, nam de VDB over van de 19e eeuwse liberalen. Met name in de locale en provinciale politiek zou de omgekeerde antithese de vrijzinnig-democratische meningsvorming blijvend domineren.

Op landelijk niveau was de tegenstelling tussen confessionele en niet-confessionele partijen als gevolg van de pacificatie van 1917 in het interbellum sterk verminderd. Verschillen van opvatting over het te voeren sociaal-economisch beleid leken bepalend te worden voor de plaats van de politieke partijen in het politieke spectrum en voor de coalitievorming.

In deze sfeer van potentiële politieke vernieuwing herdefinieerde de toenmalige partijleider van de VDB, Marchant, de ideologische grondslagen van de vrijzinnig-democratie. Hij pleitte voor een open samenleving, waarbinnen rechtsvorming, wetgeving en bestuur zich voortdurend zouden kunnen aanpassen aan veranderingen in de opvattingen van het volk. Marchant werd geïnspireerd door de aan de Historische School ont-

* De auteur is lid van de redactie.

H.P. Marchant

sproten leer van de rechtssouvereiniteit. Daarin werd grote waarde gehecht aan het rechtsbewustzijn van de bevolking. De vrijzinnig-democratische rechtsgeleerden Krabbe en Kranenburg hebben de leer der rechtssouvereiniteit in Nederland verbreid en toegepast op het staatsrecht, waardoor zij een vooruitstrevender lading kreeg.

Volgens de critici echter misten zowel de leer van de rechtssouvereiniteit als Marchant's model van de open samenleving een normatief moment. Dat is juist. Beide beogen ook slechts een kader te bieden waarbinnen normerende processen optimaal vorm kunnen krijgen. Marchant en de beide rechtsgeleerden gingen kennelijk uit van de veronderstelling, dat de parlementair-democratische rechtsstaat diep genoeg was geworteld.

Het behoeft geen betoog dat ook deze fraaie theoretische beschouwingen bij het vrijzinnig-democrati-

sche voetvolk niet echt aansloegen. Hun ondogmatische gezindheid is dan ook vooral terug te voeren op veranderingen in het vrijzinnig-protestantse denken in de eerste decennia van onze eeuw.

Het godsdienstige modernisme was oorspronkelijk vooral een culturele beweging. De leiding berustte bij de intellectuele en welvarende burgerij. Doordat het ontwikkelingspeil van de bevolking toenam veranderde dit in de jaren '20 en '30: ook leden van lagere sociale klassen werden actief in vrijzinnig-protestantse organisaties. Dit leidde tot een veel grotere sociale bewogenheid dan voorheen. Het sterke individualisme dat zo kenmerkend was voor de ouderwetse vrijzinnigheid werd gerelativeerd door nieuwe opvattingen over mens, samenleving en religie. Het 'gemeenschapsdenken' deed zijn intrede.

Er ontstond een sterke behoefte abstracte ethische principes als naastenliefde en gerechtigheid ook te concretiseren. De politiek bood hiertoe de gelegenheid. Gelet op de sterke banden die de VDB met het vrijzinnig protestantisme onderhield, zal het geen verbazing wekken dat de invloed van deze ontwikkelingen met name daar te vinden zijn. Illustratief in dit verband is de uitspraak van de VDB in 1924 ten gunste van eenzijdige nationale ontwapening. Ook de voorkeur voor een enigszins naar corporatisme neigende ordening van het sociaal-economisch leven kan hieruit worden verklaard.

Recapitulerend kan worden gesteld, dat de VDB ideologisch een pluriforme partij was. De officiële ideologie was die van het materiële vrijheidsprincipe en het model van de open samenleving. Voor gewone vrijzinnig-democraten echter waren godsdienstige sentimenten veel belangrijker. De sterke anti-orthodox-protestantse gevoelens, die bij veel vrijzinnig-protestanten (dus ook vrijzinnig-democraten) leefden moeten daarom niet worden onderschat. Gedurende het interbellum ontwikkelde het religieuze modernisme zich in ethische en maatschappijbewuste richting. Een ontwikkeling die zowel de feitelijke als de officiële ideologie van de VDB beïnvloedde.

Het buitenland

Was het typerend voor de VDB uit meerdere ideologische inspiratiebronnen te putten, andere landen met een sterke vrijzinnig-democratische of links-liberale stroming vertoonden wat dit betreft een homogener beeld. Het is daarom interessant wat nader in te gaan op de Franse en Brits/Zweedse links-liberale ideologische tradities, omdat deze twee op veel punten met elkaar strijdige tradities beide parallellen vertonen en

aldus bij kunnen dragen tot een beter begrip van de ideologische verscheidenheid in vrijzinnig-democratische kring.

Het progressieve liberalisme in Frankrijk draagt in meer dan één opzicht de sporen van de Franse Revolutie. In de eerste plaats inhoudelijk, doordat het sterk verbonden is met de waarden van de revolutie. De republikeinse staatsvorm en de scheiding tussen Kerk en Staat zijn daarin belangrijke punten.

Daarnaast heeft de Franse vrijzinnig-democratie een sterke invloed ondergaan van de strijd om de erfenis van 1789. Gedurende de hele 19e eeuw werden revolutionaire verworvenheden telkens weer bedreigd door reactionaire krachten. De Rooms-Katholieke Kerk was het gevaarlijkst in dit opzicht. Voor de meeste Franse links-liberalen was een krachtig anti-klerikalisme dan ook de sterkste ideologische drijfveer.

Hoewel het Franse links-liberalisme als politieke stroming direct terug te voeren is tot 1789 is er pas sinds 1901 sprake van een echte links-liberale partij. In dat jaar werd de 'Parti républicain radical et radical-socialiste', kortweg de 'Parti radical' opgericht. Een gematigd reformistisch programma, een met verve uitgedragen anti-klerikalisme en een sterke identificatie met de Derde Republiek leverden de radicalen veel steun op in die delen van het provinciale Frankrijk, waar revolutionaire en anti-klerikale sentimenten de politieke cultuur bepaalden. Met name in Zuid-Frankrijk beheersten de radicalen vele decennia het politieke leven. Al tijdens het interbellum, maar vooral na de Tweede Wereldoorlog verloor het radicalisme sterk terrein. Socialisten en communisten immers appeleerden aan dezelfde anti-klerikale en revolutionaire sentimenten, echter zonder de last van de failliete Derde Republiek te hoeven dragen. Deze malaise leidde ertoe, dat in de jaren '50 de toenmalige leider van de radicalen, Mendès-France, de partij trachtte te moderniseren. Zonder succes.

Het ontstaan van de Vijfde Republiek en de daaruit voortvloeiende partij-politieke hergroepering leidde tot heftige verdeeldheid in radicale kring. Het traditionele radicalisme heeft zich als afzonderlijke partij, de 'Mouvement des radicaux de gauche' (MRG), nauw verbonden met de socialisten. De MRG beschikt nog steeds over een — zij het sterk afgebrokkelde — aanhang in Zuid-Frankrijk.

De officiële radicale partij is na een mislukt en krankzinnig avontuur onder leiding van Jean-Jacques Servan Schreiber opgegaan in een centrum-rechts conglomeraat. Anno 1987 is de eens zo machtige Franse links-liberale stroming gereduceerd tot een kleine, van de socialisten afhankelijke partij: de MRG. Als ideologisch identificatiepunt moet de MRG het nog steeds

hebben van de traditionele anti-klerikale en revolutionaire sentimenten.

Er bestaat een zekere verwantschap tussen de Franse links-liberale traditie en de — omgekeerde — antithese, het waarmerk van de vooroorlogse Nederlandse vrijzinnig-democratische ideologie. De meer positief getinte ethisch-religieuze inspiratie die evenzeer kenmerkend was voor de VDB ontbrak echter bij de Franse zusterpartij.

Bij de Britse en Zweedse zusterpartijen is het omgekeerde het geval. Omdat de realisatie van de liberale staatkundige ideeën in Groot-Brittannië en Zweden veel geleidelijker en meer op basis van consensus plaatsvond, konden de liberalen in beide landen zich sterk maken voor nieuwe hervormingen. De ontstaansgeschiedenis van deze partijen wordt in hoge mate door dat gegeven bepaald.

Een sterke ethische gedrevenheid inzake praktisch sociaal beleid en buitenlandse politiek bepaalde het gezicht van de (links-)liberale partijen in Engeland en Zweden. Dit ten dele religieus geïnspireerde idealisme leidde ertoe dat de twee partijen hun aanhang vooral recruteerden onder protestantse 'dissenters' (niet tot de staatskerk behorende protestanten), ontwikkelde arbeiders en de verlichte burgerij. In de praktijk maakten de Britse en Zweedse liberalen zich sterk voor zaken als een krachtige sociale wetgeving, handhaving en versterking van de rechtsstaat, (eenzijdige) ontwapening, afschaffing van de bevoorrechte positie van de staatskerk, drankbestrijding (vooral in Zweden) en decentralisatie (vooral in Engeland).

In tegenstelling tot hun Franse geestverwachten zijn de Britse en Zweedse vrijzinnig-democraten niet blijven steken in hun oorspronkelijke ideologische inspiratie. Hoewel de op godsdienstige overtuiging gebaseerde ethische vooruitstrevendheid nog steeds belangrijk is, hebben de Britse en Zweedse zusterpartijen ook opengestaan voor nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen. Problemen als milieuvervuiling, kernenergie en de crisis in de verzorgingsstaat vonden bij hen eerder gehoor dan bij andere partijen. Deze onafhankelijke opstelling heeft beide partijen veel aanhang opgeleverd onder de nieuwe middenstand. Anders dan de Franse radicalen zijn zij erin geslaagd hun positie te handhaven en zelfs te versterken.

Het pragmatisme

Het openstaan voor nieuwe maatschappelijke problemen van de Britse en Zweedse liberalen toont aan dat vrijzinnig-democratische ideologie en pragmatisme elkaar niet hoeven uit te sluiten, maar juist heel goed samen kunnen gaan.

Aan de andere kant blijken pragmatisch-idealistische politieke bewegingen, die de afgelopen twee decennia ontstonden in een aantal West-Europese landen (D66 in Nederland, de SDP in Engeland) heel goed te passen in de vrijzinnig-democratische ideologische traditie. In landen als Zweden, Denemarken en Italië zijn dergelijke bewegingen dan ook volledig binnen de bestaande vrijzinnig-democratische partijen tot wasdom gekomen. In Engeland werkt de SDP nauwsamen met de liberalen en binnen D66 is zelfs Van Mierlo tot het inzicht gekomen dat D66 een links-liberale partij is, althans het liberale erfgoed dient te bewaken.

Alleen in Frankrijk zijn Mendès-France en Servan Schreiber er niet in geslaagd de radicale ideologie te moderniseren. Het trieste lot van de radicalen toont aan dat zonder een open en pragmatische instelling de vrijzinnig-democratie ten dode is opgeschreven.

Hoofdkenmerken van de vrijzinnig-democratische ideologie

Uit bovenstaande nogal historisch getinte beschouwingen kunnen drie hoofdkenmerken worden afgeleid.

- Allereerst de *liberale oorsprong*. Een oorsprong die ook in het eerste deel van de naam van de stroming is terug te vinden: 'vrijzinnig' is een synoniem voor 'liberaal'. Tevens blijkt hij uit de geestelijk- of staatkundig-liberale waarden: de zorg voor de rechten, vrijheden en instituties die te zamen de rechtsstaat vormen ligt vrijzinnig-democraten na aan het hart. Hetzelfde geldt voor de handhaving en versterking van de democratie.

De vrijzinnig-democratie heeft zich echter afgekeerd van het economisch liberalisme van zowel de klassieke liberalen als de moderne conservatief-liberalen. Zo hebben vrijzinnig-democraten een belangrijke rol gespeeld bij de opbouw van de verzorgingsstaat en hebben zij nu de taak die tegen conservatief-liberale aanvallen te verdedigen.

- In de tweede plaats de *ondogmatische*, en pragmatische instelling. Dat stelt hen in staat problemen op onbevangen wijze tegemoet te treden en waardevolle ideeën uit nieuwe maatschappelijke stromingen over te nemen.

- Tenslotte de opvattingen over individuele *ontplooiing*, *positieve vrijheid* en de *verantwoordelijkheid* van de *overheid* in deze.

Eerder in dit artikel kwam het kathedersocialisme ter sprake. Dit beïnvloedde niet alleen het denken van de VDB maar ook, soms indirect, dat van andere links-liberale partijen. Nog steeds blijken die opvattingen een goede en vooral duurzame legitimering voor de verzorgingsstaat. Als bewijs hiervoor moge dienen dat

een gezaghebbend filosoof als John Rawls in zijn aan de verdelende rechtvaardigheid gewijde boek 'A Theory of Justice' nauw aansluit bij de kathedersocialisten.

Godsdienstige opvattingen en sentimenten hebben voor enkele vrijzinnig-democratische partijen ook ideologisch een belangrijke rol gespeeld. Toch is dat niet typerend voor dé vrijzinnig-democratie. Daarvoor was het van te korte duur. Ze dienden vooral als ideologisch identificatiepunt voor de achterban, waaraan abstracte ideologische opvattingen parallel liepen.

In het vorige nummer van 'Idee 66' is uitgebreid aandacht besteed aan het vraagstuk van de instabiele aanhang van D66. Duidelijk bleek hoe belangrijk het is om een manier te vinden om de wijd verbreide waardering van de politieke ideeën van D66 te laten resulteren in een duurzame binding van grote groepen kiezers aan D66. Er moet iets zijn, een gevoelige snaar, waardoor kiezers zich kunnen identificeren met D66. Een verkiezingsprogramma schiet in dat opzicht tekort. Het is daarom gewenst dat er wordt nagedacht over de vraag hoe kan worden ingespeeld op 'wij-gevoelens' bij het D66-electoraat. Ideologische identificatiepunten zijn in dat licht onontbeerlijk.

Literatuur

Borella, F., *Les partis politiques dans la France d'aujourd'hui*, Parijs, 1977.

Hubbeling, prof. dr. H.G. en dr. R. Veldhuis, (red.), *Ethiek in meervoud*, Assen/Maastricht, 1985.

Gedenkboek Vrijzinnig-Democratische Bond, 's-Gravenhage, 1926.

Klijnsma, M.H., *De VDB in Friesland 1917 - 1946*, Groningen, 1983.

Sampson, A., *The changing anatomy of Britain*, Londen, 1982.

Meuwissen, D.H.M., *Recht en vrijheid*, Utrecht, 1982.

Pierce, R., *French politics and political institutions*, New York, 1968.